

Ислам Ойлору Эл аралык Институтунун кыскача баяндагы китептер сериясы окурмандарга китептин түпнускасынын негизги мааниси жөнүндө жалпы түшүнүктү берүүдө кыскартылган түрдө жазылган институттун негизги басылмаларынын баалуу жыйындысы болуп саналат.

Бүгүнкү күндөгү татаал жана туруксуз дүйнөдө экстремисттик жүрүм-турумду мыйзамдаштыруу, ошондой эле айрыкча аялдарга карата жасалган зордук-зомбулукка үндөгөн фатваларды чыгаруу, туура эмес түшүндүрүлгөн жана жасалма хадистерге таянуунун өтө жеңил болбосо да, коркунучтуу кесепеттери өкүм сүрүүдө.

Исрар А. Хан оозеки жана жазма каада-салттардын тарыхый өнүгүшүнө, ошондой эле туура эмес түшүндүрүлгөн шектүү, жасалма ойлоп табууларга багытталган көптөгөн иш-аракеттерге кылдаттык менен байкоо жүргүзгөн. Автор "туура" деп эсептелген белгилүү бир хадистердин түшүндүрүлүү ыкмаларын изилдеп чыгуу менен аларды сынга алган.

Классикалык окумуштуулар кабыл алган критерийлерге көңүл буруу менен, хадистин тексттик мазмунуна эмес, риваятчылардын чынжырынын үзгүлтүксүздүгүнө жана тактыгына токтолуу башка хадистерге түздөн-түз карама-каршы келген, Пайгамбарыбыздын иштерин мүнөздөбөгөн, Куран окууларын чагылдырбаган же ага карама-каршы келбеген айрым хадистердин киргизилишине алып келген деп ырастайт.

Хадис илиминин сын көз карашынын өнүгүшү бүгүнкү күндөгү көрүнүктүү жыйнактардын түзүлүшүнө шарт түздү жана мусулман аалымдары талыкпаган эмгеги, ошондой эле хадис адабияттарын эң мыкты түрдө сактап калуу үчүн жасаган баа жеткис салымдары үчүн коомчулуктун терең ыраазычылыгына татыктуу. Бирок, Хандын айтымында, мындай иш-аракеттер дагы деле жүрүп жатат, ошондуктан азыркы учурда хадис тастыктоосун курчап турган жабык эшик саясаты кылдаттык менен кайрадан текшерилип чыгуусу керек.

Ислам Ойлору Эл аралык Институту (ИИТ)

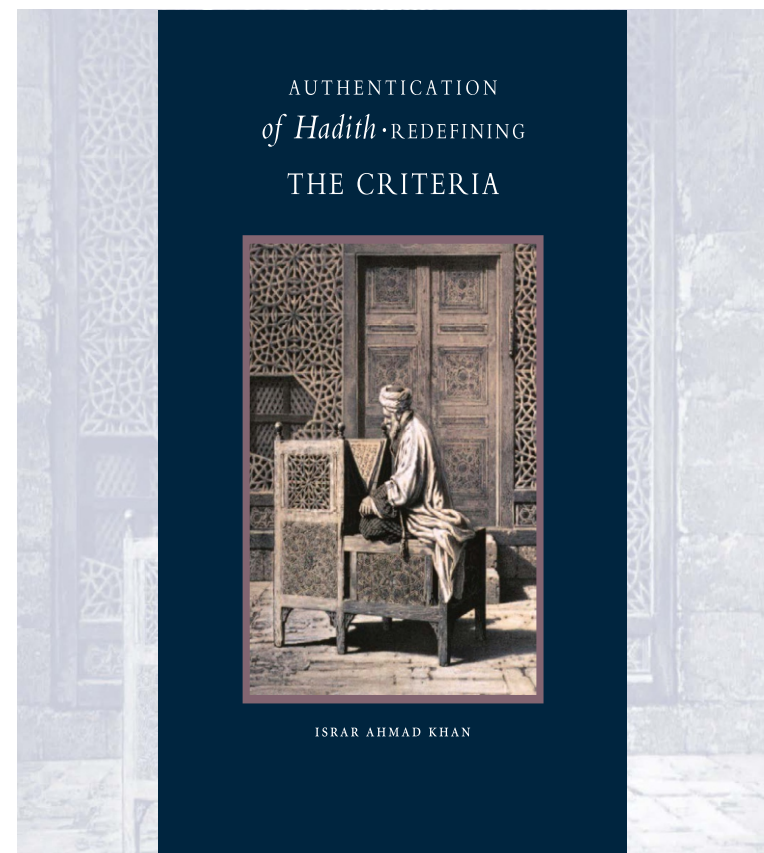
978-1-56564-590-5

Исрар Ахмад Хан

ХАДИСТЕРДИН

АНЫКТЫГЫН ДАЛИЛДӨӨ

КРИТЕРИЙЛЕРДИ ТАКТОО

(ИИТ) «Кыскача сунушталган китептер» сериясы

Исрар Ахмад Хан

**ХАДИСТЕРДИН
АНЫКТЫГЫН
ДАЛИЛДӨӨ**

КРИТЕРИЙЛЕРДИ ТАКТОО

Элисон Лейк тарабынан кыскартылды

Ислам Ойлору Эл аралык Институту (ИИТ)

Бишкек - 2020

УДК
ББК

Китептин демөөрчүсү:
Ислам Ойлору Эл аралык Институту
Херндон, Вирджиния, США
Билим Интеграция Институту
Грузия, Тбилиси

Китепти англисчеден кыргызчага которгон Жалилова Гулжахан
Китептин редактору Исмаилова Кундуз Бейшенбековна

ХАДИСТЕРДИН АНЫКТЫГЫН ДАЛИЛДӨӨ: КРИТЕРИЙЛЕРДИ ТАКТОО / Которгон.: Г. Жалилова. – Б.: 2020. - 32 б.

Бул китеп жалпы окурмандарга, Ислам динине кызыккандарга, Ислам динин изилдегендерге өтө пайдалуу. Бул китептин өзгөчөлүгү – исламга болгон жаңы көз карашты сунуштайт. Мусулмандарды калыптанып калган эски көрүнүштөрдөн арылтып, чыныгы ийгиликке жеткире турган жолдору чагылдырылат.

Китеп «Ихсан Хайрия» коомдук фонду тарабынан бастырылган

КЫРГЫЗСТАН МУСУЛМАНДАРЫНЫН ДИН БАШКАРМАСЫ
Бул китеп Кыргызстан мусулмандарынын дин башкармасы
тарабынан тастыкталат. №

Authentication of Hadith Redefining
The Criteria (Kyrgyz)
Israr Ahmad Khan
ИИТ Books-In-Brief Series

Хадистердин аныктыгын далилдөө: критерийлерди тактоо
Исраар Ахмад Хан
(ИИТ) «Кыскача сунушталган китептер» сериясы

© Ислам Ойлору Эл аралык Институту (ИИТ)

The international Institute of Islamic Thought (ИИТ)
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

ИИТ London Office
P.O. Box 126
Richmond, Surrey
TW9 2UD, UK
www.iiituk.com

Ислам Ойлору Эл аралык Институтунун кыскача баяндама китептер сериясы окурмандарга китептин баштапкы чыгарылуусунун негизги мааниси жөнүндө жалпы түшүнүктү берүүдө институттун негизги кыска формада жазылган басылмаларынын баалуу жыйындысы болуп саналат. Китеп кыскача, окууга ыңгайлуу, убакытты үнөмдөгөн форматта түзүлгөн, мындай кыскача баяндамаларды коштогон ачык, кылдаттык менен жазылган жалпы көрүнүш көбүрөөк чыгарылууга сунушталат жана мындан ары окурмандарды китептин баштапкы чыгарылуусун окуп чыгууга шыктанууга үмүттөндүрөт.

Доктор Исрар Ахмад Хандын «Хадистердин аныктыгын далилдөө: критерийлерди тактоо» аттуу китеби 2010-жылы толук түрдө басылып чыккан. Чыгармада ал борборлоштуруу жөнүндө талашып-тартышуу үчүн негизги жыйнактарды түзүүчү кабыл алган критерийлерге көңүл буруп, хадистерди тастыктоонун сезимтал темасына токтолгон. Хадистин тексттик мазмунуна эмес, риваятчылардын чынжырынын үзгүлтүксүздүгүнө жана тактыгына токтолуу башка хадистерге түздөн-түз карама-каршы келген, Пайгамбарыбыздын иштерин мүнөздөбөгөн, Куран окууларын чагылдырбаган же ага карама-каршы келген айрым хадистер киргизилген.

Андан тышкары, ал Пайгамбарыбыздын жашоосунан кийин пайда болгон каада-салттардын көпчүлүгүн эске алганда, көптөгөн жасалма буюмдарды камтыгандык акылга сыйбайт. Булар диндин негизги маселелерин бузууга гана эмес, саясий, сектанттык, экономикалык жана ал тургай теологиялык колдоону күчөтүүгө багытталган. Жаңыдан пайда болгон динге болгон атаандашуу менен негизделген саясий жана диний айырмачылыктар, хадис каражатын колдонуп, кеңири таралган маалымат таратуу кампаниясына алып келди.

Хадисти туура эмес чечмелөө жана кыянаттык менен пайдалануу жаңы нерсе эмес, бүгүнкү татаал жана туруксуз дүйнөдө экстремисттик жүрүм-турумду мыйзамдаштыруу, туура чечмеленбеген, ойлоп

чыгарылган жана шектүү хадистерге таянуунун кесепеттери, орой мамилелерди, айрыкча аялдарга карата жасалган зордук-зомбулукка үндөгөн фатваларды чыгаруу, өтө эле жеңил эмес болсо да, чындыгында өтө коркунучтуу. Мындан тышкары, исламга каршы маанай кеңири жайылып, азыркы учурда басымдуулук кылууда дискурс, исламдык зордук-зомбулук жана артта калуу тезисин колдоо үчүн кеңири жайылган жана ырайымсыз пайдаланылган ойдон чыгарылган хадистер жөнүндө маселе чечилиши керек. Ислам илимдерин жакшы билген мусулман аалымдарынын милдети – бул туура эмес чечмеленген гана эмес, Куранга да, Пайгамбарыбызга да чыккынчылык кылуучу динге туура келбеген хадистерди чынчылдык жана кайраттуулук менен жоюу.

Исрар Ахмад Хандын түп нуска китебинин кыскартылган чыгарылышы

**ХАДИСТЕРДИН АНЫКТЫГЫН ДАЛИЛДӨӨ:
КРИТЕРИЙЛЕРДИ ТАКТОО**

Исрар Ахмед Хан

2010-ж.

КИРИШ СӨЗ

Куран жана хадистер исламдагы ыйман тутумунун жана анын адам жашоосундагы көрүнүштөрүнүн бардыгын башкарат. Куран Аллахтын так баяндалган сөздөрүн билдирет жана хадис Курандын буйруктары менен көрсөтмөлөрүнүн тажрыйбалык жана усулдук көлөмүн түзөт. Аллах* (субханаллах) Азирети Пайгамбарыбызга* (саллаллаху алейхи васаллам) төмөнкүлөрдү жасоону буйруду: Курандын билдирүүлөрүн адамдарга окуп берүү; Куранда түшүрүлгөн чындыкты ачуу; жана анын жолдоочуларын үйрөтүү. Курандын баяны хадис жана сүннөт катары белгилүү.

Ушул себептен Куранда төмөнкүлөр чындык жана Куранда берилген: Ага жана Анын Пайгамбарына баш ийгендерге Аллахтын салаваттары берилет; 1-баш ийүү талап кылынат; 2-атайылап кайдыгерлик жасоо олуттуу күнөө болуп саналат; 3-Пайгамбарыбыз бардык талаш-тартыштарда калыстын милдетин аткарат; 4-Аллахтын, Пайгамбардын буйруктарынан оолак болуу жана аларга баш ийбөө, акыры, жашоодогу ийгиликсиздикке алып келет жана адамдын иштеринин маанисин жоготот.

Азыркы учурда, мусулмандар хадистерге болгон мамилеси боюнча төрт категорияны түзөт: мусулман жашоосундагы хадистердин маанисин таптакыр четке каккандар; чындыгына карабастан, бардык көзгө көрүнгөн башка динди кабыл алган адамдар; тажрыйбада колдонуу максатында хадисти тымызын тандап алгандар; Пайгамбардык салттардын ыйыктыгына ишеним артышкан, бирок алардын исламдык жашоо жана мамлекеттин өнүгүүсү үчүн ой жүгүртүүчүлүк жана тажрыйбалык жактан тиешеси бардыгына кылдат мамиле жасагандар.

* (С.А.) - “Аны мактап, Анын жалгыздыгын тастыкташын”. Кудай жөнүндө сөз кылганда айтылуучу сөз.

** (С.А.В.) - «Аллахтын тынчтыгы жана берекеси болсун!»-деп, Пайгамбарыбыз с.а.в.дын ысмы эскерилгенде айтылат.

Бүгүнкү күндө мусулмандар Куран менен сүннөттөн өз ойлорун жана тажрыйбаларын алыстатып кетүүсүнө караганда Пайгамбарыбыздын эски салттарын бекем кармауудан азыраак азап чегүүдө. Мисалы, хадис жана сүннөттү сөзсүз түрдө сүйгөн жарым-сабаттуу мусулмандар, алардын маанисин туура эмес түшүнүп, башкаларды да адаштырышып, Пайгамбардык салт катары белгиленген, ага баш ийген нерселердин аныктыгына кара-

бастан, туура эмес багытта иш алып барышат. Бул жагдай мусулмандардын артта калуусунун жана турмуштун бардык чөйрөлөрүндө, анын ичинде диний жана руханий жактан төмөндөшүнүн негизги факторлорунун бири болуп саналат.

Азыркы күндөгү мусулман дүйнөсүндө биз адамдардын кызыкчылыктарына жана алардын жашыруун күн тартибине ылайыктуу болгон Куран аяттарын жана Пайгамбардык каада-салттарды тандоолорду байкайбыз. Экинчи жагынан, сүннөткө жана хадиске тең салмактуу мамиле аныкталган Пайгамбарлык салттарга гана ишенимди туюндурат жана ал иш жүзүндө көрсөтүлөт.

Хадис жыйнактары көбүнчө сахих (аныктык деңгээлине) наамына жараша төрт категорияга бөлүнөт: Бухарий жана Муслим сыяктуу эң ишенимдүү чыгармалар; аль-Термизи, аль-Насайи жана Сунан Абу Давуд сыяктуу бир нече гана күмөндүү баяндамалар менен жыйнактар; көптөгөн көйгөйлүү каада-салттарды камтыган жыйнактар, мисалы Ибн Маджи жана Ахмад салттары жана аль-Табарани салттары сыяктуу көптөгөн начар жана ойдон чыгарылган каада-салттарга ээ жыйындылар.

Хадистердин ырастоосу боюнча, хадистердин тастыкталышы толугу менен хадистерди баяндаган риваятчылардын (таркатуучулар, баянчылар) чынжырчасынын тактыгынан көз каранды. Мусулман аалымдары, эгер хадис риваятчыларынын чынжырчасы төмөнкү беш шартка жооп бергенде гана хадис сахих (анык) деп кабыл алынышы керек деп эсептешет: риваятчылардын чынжырчасынын ырааттуулугу – хадистерди айтып калтырган үч муундун биринин аты туңгуюк болуп калбоосу керек; мүнөздүн бүтүндүгү – диндеги толеранттуулукту сактаган риваятчылар тарабынан кийинки муундагы риваятчыларга хадистерге эч кандай өзгөртүүлөрдү киргизбестен өткөрүп берүү; жаңылбай эстеп калуу – эске тутуусу, акыл-эси жетилген жана ойлоо сезимдеринде кемчиликтер болбоосу; ар кандай жашыруун кемчиликтерден эркин болуу – хадистин мааниси күчтүү болгону менен кемчиликсиз болуусу; жана бир эле хадисти эки бөлөк риваят-

чынын ар кандай мааниде берилүүсүнө жол берилбөөсү керек. Акыркы эки шарт хадис текстин изилдөөгө тиешелүү болсо да, хадис илимпоздору аларды хадис текстин изилдөөдө сейрек колдонушат.

Ошого карабастан, көпчүлүк хадис илимпоздорунун айтуусунда белгилүү бир риваятчынын көз карашы жана айрым риваятчылардын баяндаманын тактыгын сактай албагандыгы жана Пайгамбардык салттарда айтылбаган Пайгамбарыбыздын сөздөрүн анык деп башаламандыкка алып келген маалыматтар сыяктуу көптөгөн себептер хадисти тексттик жактан текшерүүнү талап кылат.

Мындан тышкары, ошол эле маселе боюнча белгилүү бир маалыматтар ортосунда айтылган сөз менен анын маанисин түшүнүү жагынан ар кандай айырмачылыктар пайда болгондо, маалыматтардагы тексттик карама-каршылыктар келип чыгат. Окумуштуулар негизинен кабар берүүдөгү мындай айырмачылыктар адатта жаңылыштыктан эмес, Пайгамбарыбыздын ар кандай жагдайларда ар башкача сөздөрдү айткандыгына байланыштуу келип чыккан деп эсептешет. Дагы бир себеби, ишенимдүү риваятчылардын «жаңылыштыгы» жөнүндөгү ырастоо: кээде риваятчылардын чынжыры өтө ишенимдүү, бирок риваяттын текстинде ачык көйгөйлөрдүн болуусу мүмкүн. Текстти кемчиликтин булагы катары карап көрүүнүн ордуна, хадис изилдөөчүлөрү риваятчыны күнөөлөшөт, ошондуктан тексттин кемчилигин аныктоо үчүн бир нече критерийлер болушу керек.

Хадистерди иш жүзүндө ондоо жараяны хадис изилдөөсүн дагы негиздейт. Сахабалардын убагында да Пайгамбар салттарын, айрыкча алардын тактыгын кабарлоого олуттуу көңүл бурулган. Пайгамбарыбыздын кээ бир сөздөрү туура эмес айтылып, андан кийин атайын адистер тарабынан оңдолуп, кээде ишендирүүгө алып келген.

Хадистин азыркы учурдагы маанилүүлүгүн аныктоодо хадистерди тастыктоо өтө маанилүү: Куран жана хадистер Пайгамбарыбыздын окууларын камтып, биздин күндөлүк турмушубузда колдонууга багытталган. Ошондуктан, Куран менен хадистин түшүндүрмөлөрүн кылдаттык менен карап чыгып, текстти кайрадан аныктоо керек.

Кайрадан аныктоонун дагы бир себеби хадистин методологиялык чен-өлчөмүн түшүнүү болуп саналат: Пайгамбарлык салттар кээ бирлери милдеттүү, кээ бирлери милдеттүү эмес мыйзамдуу жана мыйзамсыз категорияларга бөлүнүшү мүмкүн. Байланыштырган салттар Куранга, адам-

дык акылга жана сүннөткө карата тарыхый ырааттуулук менен каралат (мутафир). Хадис менен Куран бири-бирине карама-каршы келгенде, окумуштуулар алардын ортосундагы кырдаалдын оң жагына чечилүүсүнө таасир этүүсү керек. Эгер бул мүмкүн болбосо, анда каада-салттар түп нуска макамын жоготуп алуусу мүмкүн. Салттын анык текстин гана усулдук жана тажрыйбалык багыт катары колдонсо болот.

Айрым хадистер тексттеринде жасалмалуулук ыктымалдыгына байланыштуу алардын саны бир канча миңди түзөт. Хадис илимпоздору, албетте, шектүүнү аныктап алуу үчүн колунан келгендин баарын жасашкан, бирок канчалык кылдаттык менен аракет кылышса да, жүз пайыз тактыгын камсыз кыла алышкан жок. Демек, кээ бир ойдон чыгарылган каада-салттардын артында риваятчылардын чыныгы чынжырчасы болгондуктан, чыныгы деп эсептелет. Бизде шектүү каада-салттарды ишенимдүү булактардан текшерүү үчүн башка каада-салттардын текстин изилдөөдөн башка жол жок.

Мусулман укук таануучуларынын ортосунда мусулман жашоосу менен байланышкан айрым маселелер боюнча көптөгөн карама-каршылыктар бар, аларда белгилүү бир салттын айрым тексттери башка тексттерге караганда артыкчылык кылынат. Акыры, хадистерди изилдөөгө байланыштуу аалымдардын жоопкерчилиги жана милдети али бүтө элек. Хадис ислам жашоосунда өтө ыйык орунду ээлеген, бирок бул ыйыктык Пайгамбарыбыздын салт-санааларына гана таандык жана туура эмес деп табылган нерселерге тиешелүү болбоосу керек.

Кагаз бетине түшүрүлгөн Пайгамбарлык салттардын ар кандай тексттеринин ортосунда ачык-айкын карама-каршылыктар идеясы бардык кызыккан мусулмандар үчүн кейиштүү көрүнүш болуп саналат. Бухари жана Муслим китептеринде жазылган каада-салттарды окуп, талдоодо төмөнкүлөр көрүнүп турат: хадис риваятчылары хадистердин негизделген жана жалпыга бирдей аныкталган негиздерин колдонушкан эмес жана хадиске карата тең салмактуу сакташкан эмес. Алар негизги көңүлдү каада-салттардын тексттерине эмес, риваятчылардын тизмегине бурушат.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

Пайгамбарлык каада-салттардагы жасалмалуулуктар: себепчи факторлор жана аларды жоюу жолдору

Хадиске белгиленген мамиледе, эгер риваятчылардын тизмеги (санад) ишенимдүү болсо, анда анын текстинде камтылган маселелерге карабастан, хадис сахих деп эсептелет. Салттардын тексттериндеги ар кандай карама-каршылыктарды чечмелөөгө болот, бирок бул эки булактан алынган ар кандай маалыматты ишенимсиз деп жарыялоо дээрлик кабыл алынгыс абал жана шарттуу укук бузуу деп эсептелет.

Бул бөлүмдө Пайгамбарлык салттарда жасалмалуулукка тарыхый көз караш менен караган, буга себепчи болгон факторлорду мусулман бийлиги тарабынан оңдоп-түзөө максатында колдонулган чараларын көрүүгө болот. Хадис илимпоздору такталбаган каада-салттарда колдонулган ар кандай шектүү ырастоолордун айрымдары ойдон чыгарылгандыгын белгилешкен. Авторлор адатта апыртылган же күчөтүлгөн сөз айкаштарын же бир даражалуу сын атоочторду колдонгон санаттагы кээ бир риваятчыларга кайрылганда, алардын эмгектеринде хадистерди жасалмалуулуктун белгилери байкалган жана бул каада-салтты кабыл алынгыс деп жарыялоодо “жалган”, “ойдон чыгарылган”, жана “негизсиз” деген бир нече терминдерди колдонушкан.

Пайгамбарлык салттарды жасалмалоо үчүнчү халифаттын Осмон падышалыгынын ортосунда башталып, Али жана Муавийдин башкаруу мезгилинде туу чокусуна жетип, мусулман тарыхынын кийинки жылдарындагы Аббаситтер дооруна чейин уланган. Халифат жана анын мураскорлугу жөнүндө коомдун пикирине терс таасир этүүнү, исламдык окуулардын түпкүлүгүн каралоо же өздөрүнүн жеке кызыкчылыктарын жайылтууну каалагандар Пайгамбарыбыздын ысымынан атайылап мындай ойдон чыгарылган жалганчылыктарды жасаган көрүнөт. Үчүнчү халиф Осмонго чейин кеңейип жаткан мусулман империясынын ичиндеги саясий каршылык анын өлүмүнө алып келди. Алинин төртүнчү халиф катары орнотулушу, жамаатты үч ири саясий тилкеге бөлүп, аскерий кагылышуу жана ишенбестик жагдайды жаратып, алдыңкы инсандардын каршылыгын күчөттү.

Саясий топтор көпчүлүк мусулмандарды өз тарабына тартууга аракет кылуу менен бирге Пайгамбарыбыздын ысымындагы салттарды бириктирип, өз кызыкчылыктарын көздөштү. Мындай курч кырдаалдагы ойдон чыгарылган каада-салттар тарабынан көрүнүктүү жетекчилер айыпталууга же мактоого туш болушту. Мисалы, халиф Муавийдин абалы кандайча жасалмаланган каада-салттар аркылуу көтөрүлгөнүн, ошондой эле анын башка жалган маалыматтарда кандайча соттолгонун байкоого болот. Пайгамбарыбызга үйлөнүү жагдайына байланыштуу ойдон чыгарылган төмөнкүдөй жалганчылык Пайгамбарыбыздын атактуу жубайы Азирети Айшага пайдасын да, зыянын да тийгизгенин көрүүгө болот: “Пайгамбарыбыз аял жетектеген бир да адам ийгиликке жете албайт», – деп айткан.⁷ Андан тышкары, Пайгамбарыбызга Халиф Али ибн Абу Талибди даңазалаган, мисалы, Алинин жүзүн кароо – бул берилгендиктин белгиси деген сымал көптөгөн салт-санааларды тиешелүү деп санашат. Ошондой эле, тилекке каршы, Алиге карата Пайгамбардын: «Жетекчилик сиз үчүн да, сиздин укум-тукумдарыңыз үчүн да эмес» деп айткан жалган жасалма сөздөрдү да тиркеп келишет.⁸

Исламга жана мусулмандарга каршы жасалган иш-аракеттерде ислам тарыхында «эки жүздүүлөр» катары белгилүү болгон бир топ сыртынан гана исламдын кейпин кийишип, бузуку ишенимдерди жайып, эл ичинде кастыкты күчөтүшкөн. Алар ислам жашоосунун көпчүлүк тармактарындагы каада-салттарды ойдон чыгарышкан. Андай бузукулардын бирөөсү Пайгамбарыбыздын атына 4000 каада-салттарды мыйзамсыздарын мыйзамдуу, ал эми мыйзамдууларын мыйзамсыз жана арам деп жарыялоого бүт күч-аракетин жумшаганын ырастап, ойдон чыгарылган, жасалма каада-салттардын көбөйткөн.⁹ Мындан тышкары, Мадинадагы кээ бир нааразы топтор мусулмандардын биримдигинде жарака жаратуу максатында исламдын негизги окууларын, хадистерди ойдон чыгарууга багытталган иш-чараларды күчөтүштү. Ибн Саба, Исламды кабыл алган бир жөөт, Пайгамбарлык салттарды ойдон чыгарган жана аларды мусулман коомуна тарткан. Исламга каршы чыккандар ойдон чыгарылган каада-салттардын, мисалы, зекет төлөөгө тыюу салууга, Ислам мурас мыйзамдарын өзгөртүүгө жана мусулмандардын никесин бузууга багытталган көптөгөн мисалдарды келтиришкен.

Мусулман аймагынын кеңейиши акыры, жаңы ааламдарды камтыган окумуштуулар арасында жаңы талаш-тартыштарды жаратып, Курандын абалы, адамдын тагдыры, адам эркиндиги, күнөөнүн табияты жана баш-

ка темалар боюнча пикир келишпестиктерди жараткан. Диний топтордун мүчөлөрү сыяктуу белгилүү көз-караштардын жактоочулары ишеним табияты сыяктуу темалар боюнча Пайгамбардын атынан каада-салттарды жасалмалап, коомчулукту ынандырууга багытталган.

Ислам тарыхынын алгачкы мезгилиндеги хадистерди жасалмалоонун өсүшүнө алып келген дагы бир себеп – бул укук таануу чөйрөсүндөгү атаандаштык болгон. Эң көрүнүктүү укук таануучулардын ортосунда пикир келишпестиктер болсо дагы, алар Ислам мыйзамдарын чечмелөөнү жана адамдарды башкарууну өзүнүн жеке ижтихадына негиздешкен. Тилекке каршы, ушул улуу имамдар менен аалымдардын жолдоочулары алардын кичине айырмачылыктарын олуттуу катары эсептешип, өзүлөрүнүн укук таануу мектептерине колдоо көрсөтүү үчүн каада-салттарды иштеп чыгара башташты. Ушундай жасалма ойлордун бири Пайгамбарыбыз: «Эгер колун көтөрүп намаз кылса, анын намазы кабыл болбойт», - деп айткан.¹⁰

Жасалмалуулуктун башка негизги себептери өз ичине ар кандай исламдык уюмдардын, династиялардын мамлекеттик деңгээлде колдоо алуу үчүн соода-сатыкта үгүтөөнү, атак-даңкка умтулууну же өз ара кастыкка барууну камтыйт. Исламдын алгачкы үч кылымында ислам бийлиги дүйнөнүн көпчүлүк аймагында жайылганда, ишкерлер соода-сатыктык жарнак үчүн Пайгамбарлык салттарды колдонушкан. Анар, курма, бадам сыяктуу башка буюмдарды соода жүргүзүп, көбүрөөк пайда табуу максатында даңазалоо менен көптөгөн ойдон чыгарылган жасалма каада-салттар пайда болгон. Айрымдар башка адамдарды өзүнө тартуу, артынан ээрчитүү максатында, мечиттерде ойдон чыгарылган жасалма каада-салттарды жайылтышып, же болбосо өздөрүн коомчулукка таасир эткен динчил адамдар катары көрсөтүп чыгышты.

Пайгамбарыбыздын салты боюнча, мусулман аалымдары бул жасалма көйгөйдү чечүү үчүн төмөнкүлөрдү жасашкан: Пайгамбар салттарында санат тизмегин иштеп чыгышкан; риваятчыларды (хадис кабарчыларын) изилдеп, ишенимдүү булактарды гана колдонушкан; риваятчылардын өмүр баяны тууралуу маалымат алышкан; Пайгамбарыбыздын чыныгы салттары боюнча чыгармалар жыйнагын топтошкон; шектүү жана ойдон чыгарылган жасалма каада-салттардын өзүнчө жыйнашкан. Ислам дининин алгачкы күндөрүндө адамдар Пайгамбарыбыздын ысымы менен сансыз сөздөрдү айтышкан бир агым пайда болуп, Мусулман үмөтүнүн улуу жетекчилерин айтылгандарды турмушка ашырууну сунуш кылды. Алар

ар бир хадисти риваятчылардын тизмеги жана риваяттын тексти менен башташы керектигин,¹¹ хадис риваяты ишенимдүү булактардан гана келиши керек экендигин айтышкан.¹²

Көп сандагы хадис риваятчыларынын жашоосун иликтөө аябагандай оор маселе болгон, ошондой эле алардын анык, начар, шектүү же ойдон чыгаруучулар экендигин жарыялоо өтө татаал, кылдат иш-аракеттерди талап кылган. Хадис риваятчыларынын көз карашын иликтөө иш-аракетинде көптөгөн белгилүү илимпоздор бул иш менен алектенишкен. Риваятчылардын өздүгүнүн ишенимдүү же шектүү экендигин аныктоочу кылдат иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Хадис риваятчылары төрт категорияга бөлүнүшкөн: сахих экендиги бир добуштан; начардыгы талаш эмес; аалымдар арасында талаш-тартышты жараткандар; бир добуштан калп айткандар.

Пайгамбарыбыздын ысымы менен ойдон чыгарылган жасалма каада-салттар кылымдар мурда жок кылынышы мүмкүн эле. Аларды ойдон чыгарылган жасалма деп белгилегенине карабастан, хадис илимпоздору ойдон чыгарылган каада-салттарды ачык билдирүү менен жаттап, кийинки муунга өткөрүп беришкен. Кийинчерээк окумуштуулардын кийинки муундары аларды келечектеги илимпоздорго ойдон чыгарылган нерселерди эсине салуу үчүн сакташкан. Ар бир чыгармада, ар бир жазылган салтта баяндалган риваятчылардын тизмегине өзгөчө маани берилип, жасалмалоочулукту далилдөөчү толук жана ишенимдүү далилдер, ошондой эле чынжырчаларда ишенимдүү булактардын ысымдары колдонулган.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

Хадистердин аныктыгын далилдөөдө мусулман аалымдарынын салымы

Бул бөлүмдө окумуштуулардын салымдары эки көз караш менен аныкталат: риваятчылардын тизмеги жана текст. Ар бир хадис риваятчылардын тизмегинен (санад) жана мазмун / тексттен (матн) турат. Узун же кыска санад Пайгамбарыбыздын сөздөрү же иш-аракеттери кабарланган булактардын аталышын билдирет. Матн – бул Пайгамбардын айтканын же кыл-

ганын кабарлаган риваятчылардын сөздөрү. Пайгамбарыбыздын доорунда, көзү өткөндөн кийинки отуз жыл ичинде риваятчылардын чынжырлары суралган эмес. Бул мезгилдин ичинде көңүлдүн көпчүлүгү хадис тексттерине бурулган.

Хадисти тастыктоону биринчи мусулман халифасы Абу Бакрдын доорунан байкоого болот. Ката кетиүүдөн сактануунун жолу катары, ал бир сахабанын риваят кылган хадистерин башка сахаба тастыктабаганда кабыл алган эмес. Сахабалар муунунун окумуштуулары тастыктоодон өтпөгөн хадисти кабыл алуудан баш тартышкан.¹³ Кийинки муундун окумуштуулары хадисти гана сахих деп санашкан. Алар риваят кылгандардын бардыгынын ишенүүгө татыктуу экендигин аныкташкан.¹⁴ Исламдын биринчи кылымынын экинчи жарымынан тартып, риваятчылардын тизмеги жана аларга байланыштуу өмүр баяндык сөздүктөр хадисти тастыктоодо олуттуу орунду ээлешкен. Хадис риваятчыларынын бул билими чынжырдын аныктыгын текшерүү үчүн кеңири колдонулган. Эгер чынжыр ишенимдүү деп табылса, анда ошол чынжыр аркылуу берилген текст да анык деп табылган. Чынжырдагы кандайдыр бир көйгөй маалыматты начар же шектүү деп бөлүп кароого алып келет.

Биринчи кылымдын жарымында ислам хадистерин тастыктоо оозеки түрдө сакталып келген. Аль-Бухарийдин доорунда көптөгөн жазма жыйнактар пайда болуп, бирок бул чыгармаларда көрүнүктүү көйгөйлөр болгон. Аль-Бухарийдин олуттуу милдети эң жеткилең хадистер камтылган чыгарманы жаратуу болгон. Муну менен ал салттарды 600,000 хадистердин¹⁵ ичинен тандап алган. Мусулмандар 300,000ге жакын маалыматтын арасынан хадистерди тандап алышкан.¹⁶ Андан кийинки жана ушул сыяктуу башка хадис эмгектери алардын риваятчыларынын чынжырчасы аркылуу аныкталган. Бирок, текстти жана чынжырдын аныктыгын тастыктоонун негизинде маалыматтар жазылган хадистердин кайсы бир эмгегин аныктоого мүмкүн эмес. Айрым тексттер боюнча чачыранды сын-пикирлерди жана байкоолорду айрым окумуштууларга тиешелүү деп айтса болот, бирок илимий жактан олуттуу аракеттер жетишпейт.

Хадис адистери хадистин ишенимдүүлүгүн жана аныктыгын аныктоо үчүн беш критерийди иштеп чыгышты: риваятчылардын чынжырынын үзгүлтүксүздүгү;¹⁷ риваятчылардын мүнөзүнүн бүтүндүгү;¹⁸ баяндаманын тактыгы;¹⁹ кемчиликсиздик;²⁰ чектен ашпоочулук.²¹ Эгер хадис ушул беш критерийдин бардыгын аткарса, ал анык (сахих) деп жарыяланган. Начар хадис сахих хадистердин шарттарын аткара албайт.²² Хадистер кабыл

алынышы үчүн риваятчылар чынжыры үзгүлтүксүз болушу керек; риваят кылуучулардын бардыгы тизмеге киргизилүүсү зарыл. Ар бир риваятчы хадисти өзүнөн мурдакы риваятчыдан угууга милдеттүү болгон. Ар бир чынжырча Пайгамбарыбызга же анын сахабаларына түздөн-түз байланыштуу болуусу керек. Чынжырчадагы риваятчылар исламга ишенген жана туруктуу, акыл-эстүү мүнөзгө ээ болушу керек. Эгерде риваятчы ишенбөөчүлүк, эки жүздүүлүк, кем акылдык же жаш өзгөчөлүгү жактан жетиле электик касиеттерине ээ болсо, анда ал бул милдеттен четтетилет. Акыры, эң негизги нерсе – бул риваятчылардын күчтүү жана жакшы эс тутумга ээ болуусу.

Аль-Бухарий менен Муслим тарыхтагы эң көрүнүктүү, кадыр-барктуу хадис илимпоздорунун катарына кирет. Белгиленген критерийлерге негизделген алардын бөлүштүрүүсү жана тастыктоо ыкмасы бүгүнкү күндө белгилүү болгон хадистердин тастыктоосу менен методологиясынын негизин түзгөн. Алар хадистерди тастыктоо жаатында мугалимдер жана пионерлер макамына татыктуу. Өзбекстанда туулуп-өскөн Имам аль-Бухарий ар бир үгүттөлгөн салтты эң туура жыйнак деп эсептеген өз эмгегине киргизерден мурда риваятчылардын чынжырына карата кылдаттык менен текшерип чыккан. Ирандык имам Муслим аль-Бухарийдин усулдарын колдонгон, бирок аль-Бухарий Муслимдин риваят кылуу чынжырларын көйгөйлүү деп эсептеген. Муслимдин эмгегинин өзгөчөлүгүн салттарды ирээтке келтирүүдө бир темада чогулган бардык анык маалыматтар бир жерде жазып, аларды аль-Бухарийдей чар жайыт топтобогонунда.

Хадис бийликтери ар тараптуу критерийлерге туура келген хадистерди карап чыгууга көңүл бурушкан эмес. Аль-Бухарий менен Муслим хадистердин риваяттарынын аныктыгын аныктоо анын текстинин аныктыгын камсыз кылгандыгына ишенгендиктен, риваятчылардын чынжырын кылдаттык менен изилдешкен. Алар хадис чыгармаларын, айрыкча ишенүүгө татыктуу деп эсептегендерди сынга алышса дагы, бул чынжырдын көз карашынын жана талдоосунун негизинде гана жүргүзүлгөн. Башка бир нече аалымдар текстти текшерүү аркылуу хадис тастыктоосуна олуттуу салым кошушу менен бирге бул үчүн критерийлерди түзүүгө аракет кылышкан.

Окумуштуу Мисфир Гурм Аллах ал-Думайни сахабалардын Куранга шилтеме кылып хадистерди изилдөө тажрыйбасын мисал келтирген. Ал бул мисалдарга башка хадис илимпоздорунун кандайдыр бир көйгөйдү аныктоо үчүн колдонулган ыкмасын байкап, салттар Куран тарабынан тастыкталгандыгын жана салттарды салыштырганда, салыштырмалуу чыныгы салттарды, орнотулган тарыхты, курулай сөздөрдүн маанилеринен, Ислам

мыйзамдарынын негизги эрежелеринен жана принциптеринен, ошондой эле жийиркеничтүү жана мүмкүн эместиктен арылуу эркиндигин көрсөтө алган.

Мусулман укук таануучуларынын хадис тексттерине болгон мамилесин изилдөөдө аль-Думайни критерийлер катары Куранды, сүннөттөрдү, үмөттүн макулдугун, сахабалардын иш-аракеттерин, ой жүгүртүүчүлүк жагынан окшоштукту, жалпы негиздердин жана бирдиктүү салттардын таасирин караган. Жалпысынан, сахабалардан бери мусулман аалымдары Пайгамбарыбыздын салттарын сактоого жана тастыктоого өзгөчө көңүл бурушкан. Хадистер биринчиден, алардын риваят кылуучуларынын тизмесин, экинчиден, хадис текстин тастыктоо ыкмалары аркылуу каралган. II жана III кылымдарда улуу хадис эмгектерин чогултуу учурунда, илимпоздор чынжырларды аныктоо негизги көңүл чордонунда болгон бир катар критерийлерди иштеп чыгышты. Хадис илимпоздору хадисти тексттик изилдөө принциптеринин негизинде иш алып барышты. Бул иш-аракеттердин жүрүшүндө Ибн аль-Жавзи, Ибн аль-Каюм жана аль-Думайнинин чыгармалары эң көрүнүктүү эмгектердин катарына кирет.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

Куран жана *сахих* (анык) хадистер

Бул бөлүмдө хадистер Курандын негиздери жана көрсөтмөлөрүнүн негизинде каралат. Мусулман аалымдары Курандын хадиске карата көз карашы жөнүндө өз ойлорун Пайгамбарлык салт менен Курандын ортосунда келишпестик жаралган учурда, салтты кабыл алынгыс деп четке кагуу керектигин бир добуштан билдиришкен. Демек, Пайгамбарыбыздын сөздөрү жана иш-аракеттери бул баянды билдиргендиктен, Куран да, баян да бири-бирин толуктап турушу керек.

Ниса сүрөсүнүн 59-аятында ар кандай талаш-тартыштарда Аллахка жана Пайгамбарыбызга кайрылууга үндөйт. Мусулмандар Пайгамбарыбыздын аялы Айшага Курандын аяттары, Пайгамбарыбыздын насааттары, иш-аракеттери жана ислам мыйзамдарына байланыштуу маселелер боюнча көп кайрылышкан. Анын Пайгамбарыбызга карата ойдон чыгарылган жасалма каада-салттарды четке кагуу менен Курандын хадистеринин катышы

Куранга, Пайгамбарыбыздын айткандарына карама-каршы келбеши керек деп билдирген. Шектүү, жасалма мисалдардын көпчүлүгү Пайгамбарыбыздын, ошондой эле Ибрахим пайгамбардын сөздөрүнө; адамдын тагдырын алдын-ала аныктоо; адамдын жасаган иштеринин бейишке кирүү үчүн мааниси жок; исламды кабыл алууда мажбурлоо; Мусанын өлүмүн кийинкиге калтыруу күчү; аялдардын күйөөлөрүнө ишенимсиздигинин негизги себеби катары Обога шилтеме жасоо жана башка нерселерде байкалат.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮМ

Хадистерди аныкталган сарамжалдуу салттар аркылуу аныктоо

Бул бөлүм Пайгамбарыбыздын жогорку салттуу каада-салттарын колдонуп, хадистердин тексттик изилдөөсүнө арналган. Пайгамбарыбыздын ыйман келтиргендерге карата өкүмү акыркы сот болгон (4:65) (33:36). Пайгамбарыбыз Куранды түшүндүрүп, Аллахтын буйруктарын күнүмдүк жашоого колдонуу, жолдоочуларына жардам берүү, соттоо жана ислам принциптерине ылайык жашоо менен жыйырма жылдан ашуун убакыт бою өз милдетин аткарган. Бул ислам мурасы анын көзү өткөндөн кийин да улантылышы керек болчу, бирок жеке кызыкчылыкты көздөгөндөр ага чыккынчылык кылышкан. Демек, адамдардын өз каалоолору жана жеке кызыкчылыктары Пайгамбарыбыздын атынан жайыла баштады. Мындай абалда Куранды белгилүү хадис, сүннөт менен Пайгамбарыбызга тиешелүү башка салттардын мүнөзүн аныктоо үчүн колдонсо болот. Пайгамбарыбыз: «Эгер кимдир бирөөнүн кылган иш-аракетин биз жактырбасак, анда ал кабыл алынбайт», – деп айткан.²³ Ошондуктан, өтө күчтүү сүннөт жана хадис менен карама-каршы келген нерсе хадис эмес деп четке кагылышы керек.

Бир эле теманы камтыган, бирок бири-бирине карама-каршы келген ар кандай маанилерди салыштыруу татаал, кылдат жана акыл-эс менен жасалган иш-аракеттерди талап кылат. Эгер башка хадиске карама-каршы келген мазмунду камтыган хадис шектүү деп табылса, анда буга жүйөлүү себептер болушу керек. Жалпысынан, хадис менен сүннөттүн ортосунда карама-каршылык келип чыкса, экинчисине кайрылуу керек.

Мисалы, мусулмандардын бир салты боюнча, алдын-ала белгиленген нерселер гана иш жүзүнө ашат; ошондуктан, ушул салт боюнча, ырыскынын көлөмүн жана жашоо күндөрүнүн санын көбөйтүүгө жол жок деп эсептелинет. Ушул себептен Пайгамбарыбыз өмүрдүн узактыгы жана кирешесинин көбөйүшү үчүн дуба кылбоо керектигин сунуштайт. Бул маалымат Анас ибн Меликтин: “Пайгамбарыбыз өз кулуна байлыктын жана балдардын көбөйүшүн тилеп дуба кылды”²⁴ деген риваятына байланыштуу дагы бир хадис менен карама-каршы келет. Эки каада-салттын ортосунда өз ара бир чечимге келүү мүмкүн эместей сезилет. Бирок, ошентсе да, биринчиси, Пайгамбарыбызга тиешелүү кадимки салт (хадис), ал эми экинчи риваят – Пайгамбарыбыздын өз амалы (сүннөт).

БЕШИНЧИ БӨЛҮМ

Хадистерди туура ой жүгүртүү аркылуу аныктоо

Акыл-эс адам баласынын жашоосунда эң маанилүү орунду ээлейт.²⁵ Бул күч адамзатты жер бетиндеги эң жогорку даражага көтөрөт жана аны туура колдонуу адамгерчикти сактоого жардам берет.²⁶ Куранда адамдын ыйман күчүнө өзгөчө көңүл бурулган жана акыл-эсти туура колдонуу жер жүзүндө жакшы иштерди жасоого мүмкүнчүлүк түзөрү белгиленген. Пайгамбарлардын ар бири өзүлөрүнүн акыл-насааттарын, ой жүгүртүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн колдонуп, Кудайдын кабарына чакырышкан. Эгер интеллектуалдык ой жүгүртүү Куранды түшүнүүнүн каражаты катары каралса, анда ал хадис адабиятынын маңызын түшүнүүнүн да каражаты болушу керек.

Бул контекстте, акыл критерийин жөнөкөй интеллектуалдык, ошондой эле «акыл-эс» же «ой жүгүртүүчүлүк» жөндөмү катары эмес, бул ислам аң-сезиминин, акыйкаттыктын, чынчылдыктын, ченемдүүлүктүн ана ыкластуулуктун исламдык принциптери менен жөнгө салынган ой жүгүртүүчүлүк жөндөм катары аныктоого керек. Бул принцип аль-Бухарий, Муслим жана башкалар жазган белгилүү бир хадисти эске алууда колдонулат, анда Пайгамбарыбыз Мухаммед гана Кыямат күнү адамзаттын атынан шапаат кылууга кудурети жана урматына ээ болот. Бирок хадисте төрт белгилүү

пайгамбар (Адам, Нух, Ибрахим жана Муса) мурун күнөө кетиргендиги үчүн Аллахтан жардам сурап жалбарууга батына албаган деп сыпатталат. Ошондой эле бул салт Ыйсаны элдерге жардам берүү укугунан ажыратат, анткени Пайгамбарыбыз (С.А.В.) шапаатчылыктын артыкчылыктуу орду бар экендигин айткан.

Ушул салт боюнча, Адам тыюу салынган жемиш жеген күнөөсү жөнүндө айтат, бирок өкүнүп, кечирим сурагандыктан, Аллах аны кечирген. Нух өз элине каршы тиленип ката кетиргенин айткан, бирок муну чынында эле күнөө катары эсептебөө керек. Чындыгында ал Аллахтан жер бетинде тынчтык жана акыйкаттык орнотууга жардам беришин сурап тиленүү аркылуу адамзатты сактап калууга аракет кылды, анын биринчи кадамы коомдогу коомго каршы бирдиктерди жок кылуу болчу. Анын дубасы чындыгында адамзатты сактап калган. Ибрахим жөнүндө айтчу болсок, Аллах өзү аны «чындыктын адамы» деп сүрөттөйт. Муса өзүнүн элчилигине чейин жасалган киши өлтүрүү күнөөсүн айткан, бирок Муса ал кишини атайылап эмес, кокусунан өлтүрүп койгон жана Пайгамбар болуп дайындалгандан кийин анын күнөөсү кечирилген. Пайгамбарлардын бардыгы Аллах тарабынан кечирилүү урматына татыктуу. Шапаатка байланыштуу бул салт Пайгамбарыбызды Аллахтын башка улуу Пайгамбарларына берилген урматтын эсебинен даңазалоонун ачык мисалы болуп саналат.

Муслим жана аль-Бухарий тарабынан жазылган дагы бир каада-салт аялдар эркектерге салыштырмалуу акыл-эс, динди түшүнө билүү жөндөмүнүн төмөндүгүн жарыялайт, бирок Куран жана Пайгамбарыбыздын иш-аракеттериндеги акыл-насааттар менен эрежелер бул салтты туура эмес деп четке кагат. Бул бөлүмдө адамдын акылын жана ой жүгүртүүчүлүгүнүн күчүн колдонуп, 11 хадистин аныктыгы далилденип, текшерилет. Хадистин тексти анын табиятын жана анын кабыл алынышын чагылдырат. Куранда адамдык акыл жалганчылыкты, жасалмалуулукту далилдөө үчүн ишенимдүү критерий деп айтылат. Ошондуктан, ар кандай чөйрөдөгү аалымдар жана студенттер хадис адабияттарындагы чындыкты ачып берүү үчүн өзүлөрүнүн акылын колдонушу керек.

АЛТЫНЧЫ БӨЛҮМ

Хадистерди тастыкталган тарых аркылуу аныктоо

Бул бөлүмдө хадис тексттериндеги тарыхый ченемдерди тастыктоо үчүн белгиленген тарыхый критерий баса белгиленди. Тарыхты изилдөө өтө маанилүү жана анын тарбиялык максаты эң негизги максаттарынын бири болуп саналат. Тарых адамзатка өткөндөгү каталарын оңдоп-түзөөгө жана анын эң мыкты жолунан эргүү алууга жардам берген кемчиликсиз колдонмо болушу керек. Куран тарыхты мугалимдин образында сүрөттөйт. Хадис адабиятында тарыхый окуялар, анын ичинде тарых менен байланышкан темалар камтылган. Айрым учурларда маалыматтар тарыхты тастыктайт же ага карама-каршы келет. Маалыматтар белгиленген тарыхка карама-каршы келген учурда, анын чындыгына карабастан, салт күмөндүү деп эсептелет.

Тарыхый аныктыгын текшерүү үчүн, салттарды белгилүү салгылаштар, тарыхый жазуулар, туулган жана каза болгон даталар, убакыт ырааттуулугу ж.б.у.с. орнотулган тарых менен салыштырса болот. Тескерисинче, анык хадистерди тарыхый маалыматтын анык булактары катары, өз кезегинде, белгиленген тарыхты оңдоп-түзөө максатында колдонсо болот. Адатта анык хадистер тарыхый жазуунун булактарынын ролун ойнойт.

Мисалы, Муслим ар биринде Пайгамбарыбыздын көзү өткөн курагын (6527 жана 6328 жаш) деп белгилеп эки башка каада-салтты жазган. Анын чечими ушул каада-салттардагы риваятчылардын тизмегинин аныктыгына негизделген. Эгер ал текстти белгилүү тарыхый фактыларга каршы текшерип чыкканда, анда ал сөзсүз түрдө өз эмгегинде көрсөткөн жаш курактын бирөөсүн гана жазмак. Башка аалымдар 63 жашты Пайгамбарыбыздын көзү өткөндөн кийинки так жаш курагы деп эсептешет.²⁹

Дагы бир мисалында Муслим Пайгамбар пайгамбарлык милдетин алгандан кийин Меккеде 15 жыл, 10 жыл хижраттан кийин Мадинада болгонун баяндаган.³⁰ Муслим бул билдирүүсүнүн дагы бир вариантын жазган, анда Пайгамбарыбыз Меккеде 13 жыл жана Мадинада 10 жыл жашаган. Муслимдин маалыматтары тастыкталган тарыхка карама-каршы келсе, ал эми аль-Бухарий берген маалыматтар дал келет. Чындыгында, Пайгамбар Аллахтын элчиси болуп дайындалгандан кийин Меккеде 13 жыл, хижраттан кийин Мадинада 10 жыл жашаган.³²

ЖЕТИНЧИ БӨЛҮМ

Хадистерди ченем, тең салмактуулук катышы боюнча аныктоо

Бул бөлүмдө хадистердин кабыл алуу мүмкүнчүлүгү дагы бир критерийге – тең салмактуулукка ылайык келет. Ислам салмактуу жашоо жолу катары ачылган. Демек, анын эрежелери жана жоболору бардык нерседе тең салмактуулук принцибин чагылдырат, исламга тиешелүү ашкереленген же төмөндөтүлгөн түрдө көрүнгөн нерсе диндин баштапкы бөлүгү катары каралбайт. Пайгамбарыбыздын жолдоочулары ашыкча дүнүйөкорлуктан жана руханий чектен чыгып кетүүдөн баш тартуусу күтүлүүдө. Жашоонун бир жагындагы тең салмаксыздык экинчисинин кесепетинен келип чыгат.

Куран адамды ар кандай кырдаалда орто жолго түшүүгө чакырат Пайгамбарыбыз ар кандай ашыкча жүрүм-турумдан алыс болгон жана жолдоочуларын адилеттүүлүккө, жашоодо тең салмактуу болууга үндөгөн. Анын бардык окуулары, иш-аракеттери жана айткандары ченемдүүлүктү чагылдырат.³³ Ушул себептен Пайгамбарыбызга тиешелүү ар кандай ашыкча жүрүм-турум же сөз шектүү же ойдон чыгарылган катары четке кагылышы керек.

Мисалы, Пайгамбарыбыз парз жана нафил намаздардын убактысын жана күчүн эске алып, намаз окуунун тең салмактуу ыкмасын киргизген. Демек, аткаруучудан көп убакытты жана ашыкча күчтү талап кылган каада-салттар күмөндүү жана ушул китепте айтылган риваятчылардын чынжырлары начар болуп саналат. Жалпысынан, тең салмаксыз мүнөзгө негизделген мазмунуна жараша каада-салттар четке кагылууга дуушар болот.

Куран сымал, хадистер адамга жакшы иш кылуунун сооптору жана жамандыктын азабы жөнүндө да үйрөтөт. Куран чындыкты четке кагуу оор азапка, басынтууга алып келет жана Аллахка моюн сунуу кыямат күнү сооптуу болот деп маалымдайт. Ал эми хадис адабиятында сооп жана жаза жөнүндө майда-чүйдөсүнө чейин маалымат жазылган, алардын айрымдары апыртма түрүндө берилген. Мисалы, хадис илимпоздору төмөнкү тексттер боюнча гана ойдон чыгарылган каада-салттарды аныкташкан: уктаар алдында бир дуба окуган адам 700000 периште менен даңкталат; уктаар алдында Аллахка мактоо сөздөрүн окуган адам төрөлгөн күнүндөгүдөй күнөөсүз болот; 60 саат берилгендиктен бир саат ой жүгүртүү артык жана башкалар.

Бул мисалдардын бардыгы апыртуулардын Пайгамбарыбыздын окууларына туура келбегендигин көрсөтүп турат.

СЕГИЗИНЧИ БӨЛҮМ

Аль-Бухарийдин алдын-ала аныктоо бөлүмү: баалоо жана чечмелөө

Бул бөлүм аль-Бухарийдин Китаб аль-Кадар китебиндеги белгилүү бир бөлүмүн (Алдын ала аныктоо бөлүмү) талкуулоо жана кайра чечмелөөгө негизделген Ушул 27 каада-салтты белгилүү бир критерийлер боюнча гана оңой баалоо мүмкүн эмес жана бөлүмдүн темасы мусулмандардын аң-сезимине терең таасир тийгизгендиктен, аларды ар тараптуу жана психологиялык көз караштардан бөлүп кароо керек.

Аль-Бухарийдин «Аль-Жами аль-Сахих» аталыштагы хадистердин эң белгилүү жана урматтуу жыйнагын көпчүлүк Курандан кийинки эң ишенимдүү китеп деп эсептелет.³⁴ Бул мусулман аң-сезимине чоң таасирин тийгизген жана ислам мыйзамдарынын булагы катары мусулман дүйнөсүндө кеңири окулуучу жана эскерилүүчү китеп. Анын тагдырды алдын ала аныктоо бөлүмүндө адамдын жашоосу, анын ичинде адамдын көздөгөн жери дагы, адам төрөлө электе эле алдын ала аныкталган тагдыр түшүнүгү камтылган. Бул салттар мусулмандарга адамдык жоопкерчиликти түшүнүшү үчүн өтө маанилүү жана кылдаттык менен изилдөөнү талап кылат. Төмөндө тандалма үлгү келтирилген.

Алдын-ала жазылган тагдыр жөнүндө талаш-тартыштар биринчи ислам кылымынан бери мусулман дүйнөсүндө жашап келет. Теорияны жактаган негизги далилдер Курандын кээ бир аяттарына, айрыкча аль-Бухарийдин Китаб аль-Кадарында жазылган айрым каада-салттарына негизделген. Ал өзүнүн тандалган каада-салттарына ылайык санадардын ишенимдүүлүгүн аныктоодо тымызын иш алып барган деп ишендирилет. Бул критерий боюнча Китаб аль-Кадарында айтылган салттар негиздүү деп саналат. Канткен менен, тексттик мазмуну боюнча 27 салтты шектүү деп кароого себептер бар.

Хадис тафсирлеринде жалпысынан беш усулдук бирдик бар: риваятчылардын тизмеги; каада-салт; салттын толук сүрөттөлүшүн иштеп чыгуу үчүн башка булактардан алынган маалыматтар; хадистин маанисинин өзгөчөлүгү; башкалардын көз карашын колдогон же четке каккан окумуштуунун жеке көз-карашы.

Окумуштуулар бул бөлүмдүн темасын – аль-кадарды бийлик, адамдын жөндөмү, Аллахтын чексиз кудурети, Аллахтын буйругу, аныктоо жана Кудайдын сот өкүмү түшүнүктөрүн өз ичине камтыган ар түрдүү аныктамалар аркылуу чагылдырышат. Окумуштуу Хамза Мухаммед Касим муну Аллахтын нерселер пайда болушунан мурда кабардар болуусу деп эсептейт³⁵ жана Ибн Таймия Жараткандын келечектеги иштери жана адамга байланыштуу бардык нерселер жөнүндө түбөлүк билими; Аллах бардык нерселерди, анын ичинде адамдын иштерин да башкаруучу кудуреттүү күч катары эки түрдө аныктайт.³⁶ Куранда аль-кадар деген сөз анын бардык варианты менен 132 жолу колдонулат жана мааниси контекстке жараша өзгөрүлүп берилүүсү 14түн тегерегинде кездешет. Айрым маанилер адамдык жана Кудайдык аспектилерге (күч, мүмкүнчүлүк) таандык, кээ бирлери адам менен гана байланышат (баалоо, тең салмактуулук, кубаттуулук), ал эми башкалары Аллахка гана тиешелүү (аныктоо, акыркы чечим ж.б.).

Куранда Аллахтын аныктамасы же анын акыркы өкүмү адам жашоосунун чоо-жайын аныктоо маанисинде айтылган эмес. Ой жүгүртүүчүлүк жактан, алдын-ала аныктоо түшүнүгү Куранга негизделбейт. Куранда адамдар менен жиндерге адеп-ахлактык жоопкерчилик жүктөлөт, ошондуктан адамдын адеп-ахлактык ойлору жана иштери алдын-ала аныкталбашы мүмкүн. Экинчи жагынан адамдын физикалык жана интеллектуалдык өзгөчөлүктөрү толугу менен алдын-ала аныкталган деп эсептелет.

Окумуштуулар адам жашоосунун алдын-ала аныкталган идеясын Курандын: «Аллахты силер жараткан жана эмне кылып жатканыңарды жараткан» (37:96) сөздөрү менен алга жылдырышты. Ибн Хажжар Муслимдин эмгегиндеги салтка ылайык, бул аят адам жашоосун бардык майда-чүйдөсүнө чейин алдын-ала аныкталган деп ырастайт.³⁷ Бирок, бул аят адам жараткан нерселер жөнүндө сөз кылбайт, чындыгында Ыбрайым пайгамбардын таштан жана жыгачтан жасалган буркандарга сыйынган элине кайрылуусунун бөлүгү болуп саналат. Аятты анын контекстинен бөлүп окуу түшүнбөстүккө жана туура эмес чечмелөөгө алып келет.

Эненин курсагындагы адам тагдырын алдын-ала айтуу

Китаб аль-кадардагы биринчи хадис ушул жерде бааланат. Абд Аллах ибн Масуд, Пайгамбарыбыздын: «Бала энесинин курсагында жатканда, Аллахтан периште келип, анын иштери, өлүм убактысы, жашоо каражаты, динге чын дили менен кызмат өтөөрү же динге чыккынчылык кылган «бузукулардан» болоору тууралуу маалыматтарды жазып кетет» - деп айткан сөздөрүн мисал келтирет.³⁸ Бул салт чынжыры анык жана үзгүлтүксүздүк, бүтүндүк жана эс тутумдун үч негизги критерийлерине толук жооп берет. Бул критерийлер чынжырга тиешелүү, жана акыркы эки (катасыз жана кемчиликсиз) текстке колдонулат. Бул учурда, салт (толук текстинде) адамдын эмбрионалдык мезгили илимий жактан белгилүү болгондой эки жума эмес, 17 жумага созулат деп болжолдойт. Маалыматта колдонулган терминдер эмбриондук мезгилди эмес, түйүлдүктүн мезгилин билдирет.

Бул маселеге байланыштуу Пайгамбарыбыздын доорунда микроскоптордун же башка шаймандардын жоктугуна карабастан Курандын билдирүүсү (23:13–14) заманбап биология илиминин аныктамаларына дал келүүсү таң калаарлык көрүнүш. Аль-Бухарийдин бул өзгөчө салтына байланыштуу, адам эмбрионунун өнүгүшү жөнүндө маалымат берген бир риваятчы жаңылыштык кетирген болушу мүмкүн. Кыязы, эмбриондук мезгилдин 17 жуманын ичинде созулушу тууралуу маалымат хадисте кийинчерээк келтирилген, ошондуктан маалыматтагы кемчилик (иллах) болуп саналат, бул учурда маалымат кемчиликтүү деп эсептелет.

Бир эле темада анык салттарды жазса да, аль-Бухарийдин баяндамасы 17 жумада адамдын тагдырын белгилесе, Муслимдин баяндамасында алты жумадан кийин гана коюлат деп берилүү менен эки окумуштуунун маалыматтарында айырмачылыкты байкоого болот.³⁹ Муслимдин салты илимий чындыкка дал келет. Эки тең ишенимдүү салттын ортосунда карама-каршылык болгон учурда, алардын бирөөсүн гана кабыл алуу керек. Туура айтканда, Муслимдин баяндамасы аль-Бухарийдикине караганда күчтүүрөөк. Муслимдин маалыматы ички кемчиликсиздиги жана гендик өөрчүү жаатындагы заманбап табылгалар менен макулдашылгандыгы менен артыкчылык кылат. Аль-Бухарийдин баяндамасы өзгөчө (шадз) көрүнөт, анткени аль-Муслимдин салыштырмалуу кыйла ишенимдүү баяндамасына карама-каршы келет.

Салт боюнча адамдын жашоодогу иш-аракеттерине тиешелүү кошумча маалыматтарды эске алуу менен, аль-Бухарийдин баяндамасы адамдын тагдырын алдын-ала аныктабайт, бирок Аллахтын илим-билимин чагылдырат. Баяндама сүннөттүк жана кадариттик пикирге карама-каршы келип, жашоого тагдырды алдын-ала аныктоо мамиле жасагандарды колдойт. Бирок аль-Бухарийдин баяндамасын толугу менен четке кагуунун ордуна, маалыматтардагы каталарды аныктап, аларды башка түргө өзгөртүүгө ылайык ондоп коюу туура болот. Кылдат иликтөө илимпоздорго адам баласынын тагдыры 42 күндөн кийин башталаарын, Аллах адамдын өмүрүн, иш-аракеттерин, ырыскысын жана абалын аныктаган маалыматты кайрадан карап чыгууга жардам берет. Адам өмүрүнүн аягына аз калганда, тагдыр (аль-Китаб) адам баласын жетилтип, акыры бейишке алып баруучу нерселердин бардыгын жасай баштайт. Мындай мамиле өнүгүүнүн алгачкы алты жумасында чечүүчү мааниге ээ илимий билимге дал келет.

Баяндаманын акыркы бөлүгүндө адамдын тагдырынын үстөмдүгү, анын бейишке же тозокко татыктуу экендигин аныктоо жөнүндө сөз болот. Балким, тагдыр (аль-китаб) жалпы жетекчиликтин жана адашуунун эрежелерин, ошондой эле адамдын жашоосундагы сыйлык менен жазаны билдирет. Жетекчилик жана адашууга кандай деңгээлде татыктуу болоору адамдын өзүнөн гана көз каранды. Кудайдын кабарын кабыл алуу же четке кагуу – адамдын каалоосу. Куранда: «Бул мисал менен көп адамдарды адашууга жана көптөрүн туура жолго салат. Тек гана, муну менен бузукуларды жолдон адаштырат». (2:26). Адамдын тагдырынын үстөмдүгү адамдын жашоосу Кудайдын түбөлүктүү адилеттик жана жамандык эрежелери менен башкарылат дегенди билдирет.

Башкалардын укугун бузууга тыюу салуу

Аль-Бухарийдин дагы бир салты мусулман аялдарын Аллахка тобокел кылууну жана никеде Андан жардам суроону үйрөтөт; башкалардын жарын тартып алууга болбойт, тескерисинче, ылайыктуу күйөө табуу үчүн биргелешкен аракеттерди жасоо керек: Пайгамбарыбыз мындай деген: «Эч бир аял, башка бир аялдын ажырашуусун каалабашы керек, бул үчүн ал өзүнө башы бош жар таап, өз үй-бүлөсүн курууга милдеттүү». Бул салт тарыхта колдонулуп келет жана бүгүнкү коомдо аялдар үчүн ылайыктуу күйөөлөрдүн жоктугунан улам, турмушка чыга элек жана турмушка чык-

кан аялдардын ортосунда кызгануу көйгөйү пайда болот. Коомдогу эркин аралашуу тыгыз мамилеге алып келсе, ажырашуу акыркы мүмкүнчүлүктү күтүп жаткан аял менен аяктайт. Бул салт бир тууганынан аялы менен үйлөнүү үчүн ажырашууну сурай турган эркекке да тиешелүү. Демек, салт анык деп саналат.

Аллах – бүт нерсенин жалгыз ээси

Аль-Бухарий жана башка ишенимдүү риваятчылардын бул салты бардык нерсе өз убагында болоорун жана «Аллах берген нерсеси да, алган нерсеси да ага гана таандык экендигин» билдирет.⁴¹ Бул салтта Пайгамбарыбыздын кызы алардын баласы акыркы демин тартып жаткандыгын жана Пайгамбарыбыздан келип кетүүсүн суранып кат жибергени тууралуу маалымдалат. Өлүп бара жаткан баланы тизесине койгон кезде, Пайгамбарыбыздын көзүнө жаш толуп: «Бул Аллах пенделеринин жүрөгүнө салган мээрим. Аллах өзүнүн мээримдүү пенделерине мээримин көрсөтөт», – дейт. Бул салт: өлүмдөн кутулууга мүмкүн эмес; адамдын жашоосу Аллахка тиешелүү; өлүм Аллах белгилеген убакта болот; өлгөн адамдын туугандары чыдамдуу болуп, Аллахтан жакшылык күтүш керек; өлгөн адамга баруу – жакшы салт; Аллах адамды жүрөгү жумшак кылып жараткан, Аллах башкаларга мээримдүүлүк кылгандар менен дайыма бирге деген идеяларды билдирет.

Пайгамбарыбыздын осуяттары

Төмөндөгү кемчиликсиз салтта Пайгамбарыбыз кыяматка чейин келечекте эмне болоору жөнүндө сөз сүйлөгөнү айтылат.⁴² Риваятчылардын чынжыры начар жана бурмаланган, бирок салт аль-Бухарий тарабынан жазылган болсо да, ал накта катары каралбашы мүмкүн.⁴³ Ошондой эле, эгер Пайгамбарыбыз ушундай бир сөз сүйлөгөн болсо, анын узактыгы бир нече жума, балким бир нече айга созулуп, бул пайгамбарлыкка талап кылынган ушунчалык олуттуу маалыматты жаап-жашырмак. Бул салт, албетте, апыртылган түрдө берилген. Пайгамбарыбыздын белгилүү тарыхында мындай сөзгө шилтеме жок. Хадис булактары Пайгамбарыбыздын ушундай болжолдор менен толукталуусу бул баяндаманы шектүү катары кароого түрткү болот.

Адам-ата менен Муса пайгамбардын талаш- тартышы

Аль-Бухари тарабынан айтылган карама-каршы бир баяндамада Адам ата менен Муса пайгамбардын ортосунда талаш-тартыш пайда болгон, Муса пайгамбар Адам атаны адам баласынын бейиштен куулуп чыгуусуна себепкердигин эскертип, айыптаган.⁴⁴ Салт боюнча, ушул талаш-тартыш учурунда Муса Адамга ысмын атоо менен кайрылган. Бирок Пайгамбарга атасына өз ысымы менен кайрылуу сыйлоого жатпайт. Экинчиден, уулу атасынын кетирген катасы үчүн айыптабашы керек. Ал ихсан (урматтоо) принцибин колдонушу керек. Мусанын сөздөрү такыбаа уулдун такыбаа атага карата катаал жана татыктуу эмес түрдө айтылган. Ошондой эле Муса эмне үчүн Адамды Аллах кечирген нерсе үчүн айыптаган? Муса пайгамбар аян алгандыктан, шайтандын Адам атанын бейиштен куулушундагы орду жөнүндө кабардар болсо керек. Аллахтын айтымында, буга шайтан күнөөлүү, Адам эмес. Бирок маалыматка ылайык, Муса Адамды күнөөлөгөн. Бул таң калыштуу жана акылга сыйбас көрүнүш.

Ата-бала мамилесине келсек, Аллах бул мамиленин негиздерин бардык пайгамбарларына ачып берген. Мындан тышкары, жана мындай мамилени жөнгө салган ихсан түшүнүгү Мусанын мыйзамында берилген. Мусанын Адамга берген суроосун актап чыгуу үчүн, 19:41-48-аяттарды колдонсо болот. Ал жерде Ибрахим пайгамбар да атасы менен талашып-тартышкан. Бирок Муса Адамды кечирилген күнөөсү үчүн айыптаган, ал эми Ибрахим атасын жалган кудайга сыйынгандыгы үчүн күнөөлөбөстөн, тескерисинче, аны буркандарга сыйынуудан баш тартууга ынандыруу үчүн жалынып суранган. Айыптоо жана ишендирүү эки башка нерсе. Улууларды айыптоо дурус эмес, бирок аларды туура эмес иштерден арылтуу – бул мактоого татыктуу иш.

Аллахтын өзгөчө укуктары

Аль-Бухарийдин бир риваятында Азирети пайгамбар намаздан кийин: «Жалгыз Аллахтан башка Кудай жок, Ага шерик жок; Аллахым! Сиз берген нерсени эч ким токтото албайт; кармаган нерсенди эч ким кайтарып бере албайт; Ага каршы эч кимдин жардамы болбойт» - деген сөздөрү берилет.⁴⁵ Бул салттын аль-Бухардын баяндамасында мындайча берилгени чындыгында ишенимдүү. Намаздан кийин дароо Пайгамбарыбыздын айткан насаатары жана дубалары Аллахтын адамга карата көз карашын

ар дайым эстен чыгарбоо керектигин эскертет. Башка диндерден айырмаланып, ислам Аллахтын сыпаттарын ачык-айкын кылат. Ислам мусулмандарды Аллахка шек келтирбөөгө үйрөтөт жана ал кудуреттүү, асмандагы, жердегинин баары ага гана таандык, анын бийлигинде экендигин эскертет. Бул салт Аллахтын куткаруучу касиетин жана берешендигин деп баса белгилейт. Ошондуктан, ал анык деп эсептелет.

Жугуштуу оорунун жайылышынын кесепетинен кайгылуу өлүм

Пайгамбарыбыздан аялы Айша жугуштуу оору жөнүндө сурады. Бул салтта Пайгамбарыбыз мындай деген: «Бул Аллах каалаган адамга жиберген азаптын себеби. Эми Аллах муну момундар үчүн мээримдүүлүктүн булагы катары жиберди. Кимде-ким жугуштуу оору таркаган шаарда болсо, аны таштап чыгып кетпестен сабырдуулук менен Аллахтын сыйлыгынан үмүттөнсүн; Аллах аларга тагдырдан качып кутулууга мүмкүн эместигин, ошондой эле жугуштуу оорудан өлгөн адам шейит болуу аркылуу сыйланарын кабарлайт»⁴⁶. Бул риваятчылардын чынжырчасы толук ишенимдүү жана анын тексти ислам принциптерине ылайык келет.

Ислам динди туткандарга бардык жагдайларда чыдамдуу болууну кеңеш кылат. Жугуштуу ооруга чалдыккан шаар көбүнчө тышкы дүйнөдөн бөлүнүп, карантин астында калат, ошондуктан эч ким ага кире албайт. Адамдар өлүм ооруусунан коркуп жашашат, бирок адамдарды бир гана Аллах куткарат. Мусулмандар өлүм аларды бир күнү алып кетерине ишенишет, ошондуктан ооруу жайылган шаардан качуу өлүмдөн кутулууга кепилдик бербестигин түшүнүшөт. Пайгамбарыбыздын бул салты жолдоочуларына Аллахка ишенүүгө үндөйт жана аларды Аллах өмүр менен өлүмдүн жалгыз булагы экендигин эстөөгө чакырат. Кыямат күнүн чыдамдуулук менен күтүп, Аллахтын жакшылыгынан үмүттөнүп, жугуштуу оорудан көз жумган адам кыямат күнү сыйлыкка ээ болот. Бирок, бул хадис аль-Бухарий сунуштаган темага туура келбейт жана атүгүл улуу илимпоздор анын бул бөлүмгө киргизилишин актай алышкан жок.

Аллахтын эрки

Бул салтта Азирети пайгамбарыбыздын: «Аллахка ант болсун, эгер Аллахтын эрки болбосо, биз туура жолдо жүрө албайбыз жана намаз окуй да, орозо да айта албайбыз. Аллахым! Бизге жан дүйнөнүздүн тынчтыгын түшүрүңүз жана бизди эзген мушриктер каалаган согушта бизди күчтөндүрсүн».⁴⁷ Бул поэтикалык саптар Курандын чыныгы рухун, ошондой эле Пайгамбарыбыздын жана анын жалындуу камкордугун чагылдырат. Алладан жалбар. Бул салт бизге Аллахка кайрылууну үйрөтөт. Аллахка дуба кылуу бир адамдын каалоосун гана эмес, жашоого тажрыйбалык мамилени да түзөт. Чындык жолунда бекем туруу үчүн колунан келгендин бардыгын жасоо керек, ошондой эле жетекчилик адам тарабынан эмес, ал Аллах тарабынан берилген белек жана чоң сыймык экендигин билүү керек.

Аллах Куранды түшүргөндө, адамзатты туура жолго салуу үчүн керектүү нерселер менен камсыз кылган. Адамдын ошол учурдагы жана азыркы кездеги ролу аны окуп, түшүнүп, иш жүзүндө колдонушу керек, анткени чындыгында Аллах адамзатты буга жөндөмдүү жана каарман кылып жараткан.

Автор

ИСРАП АХМАД ХАН Алигарх Мусулман университетинин (Индия) теология илимдеринин кандидаты. Учурда Малайзиядагы Эл аралык Ислам университетинде (МЭ-аИУ) Куран менен сүннөттөрдү изилдөө бөлүмүнүн доценти. Ал Куран таануу жана хадис таануу багытында окуу, окутуу жана изилдөө иштерин алып барат. Араб тилинен бир нече ислам таануу эмгектерин урду, англис жана хинди тилдерине которгон жана англис тилинде жарык көргөн Куран таануу: киришүү (2000), Четке кагуу теориясы: критикалык баалоо (2006), Куранды түшүнүү: ой жүгүртүү (2006) аталыштардагы бир топ эмгектердин автору.

Бир нече эл аралык академиялык журналдардын, анын ичинде Интеллектуалдык дискурстун (ЭаИУ тарабынан чыгарылат) Редакциялык кеңешинде бир катар макалаларды эл аралык деңгээлде жарыкка чыгуучу журналдарда жарыялаган жана эл аралык конференцияларда жана семинарларда көптөгөн докладдарды сунуштаган.

- 1 Куран, 3:132.
- 2 Куран, 4:59.
- 3 Куран, 8:12–25.
- 4 Куран, 4:65.
- 5 Куран, 8:46.
- 6 Куран, 47:33.
- 7 Ибн ал-Жази, Абд аль-Рахман ибн Али, “Kitab al-Mawduat” (Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1995), 1-том, 325-6.
- 8 Ибид., 2-том, 290-6.
- 9 Ибид., 15 б.
- 10 Ибид., 2- том, 22- б..
- 11 Муслим, Ибн аль-Хажжаж ал-Кушайри, Sahih (Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabī, 2000), “Muqaddimah,” 1–4 - докладдар, 51-б.
- 12 Ибид.
- 13 Фаллатах, Умар Ибн Хасан Усман, Al-Wad’ fī al-Hadīth (Damascus: Maktabah al-Ghazaly, 1981), 1-том, 180-б.
- 14 Ибид.
- 15 Камил Мухаммад, Мухаммад Увайдах, A’lam al-Fuqaha’ wa al-Muhad-dithīn: Al-Imam al-Bukharī (Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1992), 9-б.
- 16 Камил Мухаммад, A’lam al-Fuqaha’ wa al-Muhaddithīn: Muslim ibn al-Hajjaj (Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1995), 14-б.
- 17 Ибн Казир, Абу аль-Фида Исмаил, Al-Ba’ith al-Hathīth, 4-чыг. Ахмад Мухаммад Шакир, (Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1994), 20-б.
- 18 Тахан, Махмуд, Taysir Mustalah al-Hadīth (Kuwait: Maktabah Dar al-Turath, 1984), 146-б.
- 19 Ибид
- 20 Ал-Суюити, Жалал аль-Дин, Tadrīb al-Rawī (Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1989), 1-том, 252-б. Аль-Хаир Абади, Мухаммад Абул Лайз, Takhrij al-Hadīth: Nash’atuhu wa Manhajuhu (Kuala Lumpur: Dar al-Shakir, 1999), 268–274-бб.
- 21 Ибн Казир, Абу аль-Фида Исмаил, Al-Ba’ith al-Hathīth, 4-чыг., Ахмад Мухаммад Шакир, (Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1994), 19-б.
- 22 Ибид., 42-б.
- 23 Аль-Бухарий, Мухаммад ибн Исмаил, Sahih (Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabī, 1400 ah), 4-том, “Kitab al-I’tijam bi al-Sunnah,” Bab 20.

- 24 Муслим, 8-том, “Kitab Fada’il al-Sahabah,” 6322–6326-хадистер; аль-Бухарий, 4-том, “Kitab al-Da’awat,” 6344-хадис.
- 25 Куран, 2:170.
- 26 Куран, 2:30–38, 21:10.
- 27 Муслим, 8 том, “Kitab al-Fada’il,” 6055-хадис.
- 28 Ибид., 6049–6052-хадистер.
- 29 Ал-Навайи, Мухи ал-дин, Al-Minhaj: Sharh Sahih Muslim (Beirut: Dar al-Ma’rifah, 1997), 8-том,102-б. Ибн Саид, Al-Tabaqat al-Kubra (Beirut: Dar Ihya’ al-Turath al-‘Arabī, 1996), 2-том, 2-бөлүм,404-б.
- 30 Муслим, 8-том, “Kitab al-Fada’il,” 6053-хадис.
- 31 Ибид, 6050-хадис.
- 32 Ибн Абд ал-Барр, Юсуф ибн Абд Аллах, Al-Istī’ab fī Ma’rifat al-Ashab (Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1995),1-том, 143-147-бб.
- 33 Куран,25:63–74.
- 34 Ибн Хажар, Hadiyy al-Sarī (Riyadh: Dar al-Salam, n.d.),12–14-бб.
- 35 Хамха Мухаммад Касим, Manar al-Qarī (Damascus: Maktabah Dar al-Bayan, 1990), 5-бөлүм, 307-б.
- 36 Ибид.
- 37 Ибн Хажар, Fath al-Barī (Riyadh: Dar al-Salam, 2000), 11-том,582-б.
- 38 Аль-Бухарий, Sahih al-Bukharī, 4-том, 55-китеп, 549-хадис.
- 39 Муслим ибн ал-Хажжаж, Sahih (Beirut: with al-Nawawī’s commentary, Dar al-Ma’rifah, 1997), 8-том, “Kitab al-Qadar,” 409-б, 6668 - хадис.
- 40 Аль-Бухарий, Sahih 4-том, “Kitab al-Qadar,” 209-б, 6601- хадис.
- 41 Аль-Бухарий, Sahih 1-том, “Kitab al-Jana’iz,” 396 -б, 1284 - хадис; 4-том, “Kitab al-Marda,” 26-б, 5655- хадис; 4-том, “Kitab al-Ayman wa al-Nudhur,” 220-б, 6655 -хадис; 4-том, “Kitab al-Tawhīd,” 379-б, 7377 - хадис, 394-б, 7448 - хадис
- 42 Аль-Бухарий, Sahih “Kitab al-Qadar,” 210-б, 6604-хадис.
- 43 Ибн Хажар, Tahdhīb al-Tahdhīb, 5-том, 561–562-бб.
- 44 Аль-Бухарий, Sahih 4-том, “Kitab al-Qadar,” 212-б, 6614-хадис.
- 45 Ибид., 212 - б, 6615 –хадис.
- 46 Ибид., 213-б, 6619 - хадис.
- 47 Ибн Хажар, Fath al-Barī, 11-том, 640-б.,4-том, “Kitab al-Qadar,” 213 -б, 6620 - хадис.

